

Ses Eğitiminde Repertuvar Seçiminin Önemi*

The Importance of the Repertoire Choice in Voice Training

Dr. Öğr. Üyesi Cemalettin BAYDAĞ¹

Öz

Bu çalışmada, genel müzik eğitimi çerçevesinde ses eğitiminde repertuvar seçimine ilişkin literatürün incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada; güzel sanatlar liseleri, müzik eğitimi bölümleri ile konservatuvarlarda öğrenim gören öğrencilere ve söz konusu alanlardaki eğitimcilere katkı sağlayabilecek bilgilere yer verilmiştir. Ses eğitimi, öğrenim sürecinin her seviyesinde kritik bir bileşen olarak görülse de Türkiye’de bu konuya ilişkin yapılan araştırmaların yok denecek kadar az olması, bu çalışmayı, kendinden sonraki araştırmalar ile literatüre kazandırılmış yeni bir katkı ve kaynak olarak değerli kılmaktadır. Ses eğitimi; ses sistemini oluşturan anatomik ve fizyolojik yapının tanınması, ses oluşumunda rol oynayan yapıların eş zamanlı ve uyumlu çalışması, sesin doğru ve etkili kullanılması, ses sağlığının korunması yanında, bireye belli yöntemler ışığında plan yapabilme yetisi, programlı ve disiplinli çalışma anlayışı sağlama potansiyeline sahiptir. Ulusal ve uluslararası ses eğitimi literatüründe yer alan repertuvar seçme sürecine ilişkin araştırma ve kaynakların derlenmesi ile hazırlanmış bu çalışmada; eğitimcilere ve öğrencilere repertuvar seçimine ilişkin genel bilgiler ile bu süreçte dikkat edilmesi gereken faktörler betimlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ses eğitimi, ses türleri, ses renkleri, repertuvar, repertuvar seçimi

Makale Türü: Derleme

Abstract

In this study it is aimed to investigate the literature about the repertoire choice in voice training as part of general music education. This study includes the useful information which may contribute to the students taking education in fine arts high school, in department of music education, in conservatoire and the trainers working in these fields. While voice training is regarded as a critical component of learning process at every level, there are such a few researches on this topic in our country that this study is highly valuable not only in terms of being source of information for following extensively detailed studies but also being a fresh source brought into the literature. Voice training not only means recognizing the anatomic structure forming sound system or processing of structures simultaneously and coherently that play a role in sound creation or using the voice efficiently and correctly or keeping vocal health but it also has a potential to help an individual to gain an ability to make plan and to study systematically and disciplinary. In this study conducted so as to compel the sources and researches related to the period of selecting a repertoire taking part in the national and international voice literature; the general information about repertoire choice and the key points which should be taken into consideration during this period are given to students and trainers.

Keywords: Voice training, sound types, tone color, repertoire, repertoire choice

Paper Type: Review

* Bu çalışmanın ilk hali 19-20 Nisan 2018 tarihleri arasında İstanbul Marmara Üniversitesi tarafından düzenlenen “Dünya Ses Günü Sempozyumu”nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, cemalettin.baydag@beun.edu.tr.

Giriş

İnsanoğlu, sesi alfabeye, alfabeyi dile, dili ise kültüre dönüştüren tek yaratıcı güç olarak görülmektedir (Altar, 2013, s. 114). Çünkü önceleri sadece sesler çıkarıp, beden dilini kullanarak anlaşmaya çalışan insan, zamanla bu sesleri hecelere, kelimelere ve cümlelere dökerek konuşmayı keşfetmeyi başarmıştır. Söz konusu keşif süreci, insanın sosyal bir varlık olarak hayatını sürdürme ve iletişim kurma ihtiyacından doğmuştur (Nutku, 2012, s. 210).

İnsan sesi, gezegen üzerinde yaşamını sürdüren en şaşırtıcı süreçlere sahip olmakla birlikte (Caldwell, 2001; Akt. Latta, 2012), insanın duygusal yaşamı ile dünya etrafında olan bağlantısına da ayrılmaz bir şekilde bağlıdır (Eken, 2014, s. 12). Bu bağlılığın olası bir nedeni, insan sesinin yaşamın ilk evrelerinden itibaren korku, heyecan, öfke ve sevinç vb. duygu durumlarla insan tarafından şekillendirilme durumudur. İnsan sesinin, hem psikolojik, sosyolojik, sanatsal ve biyolojik özellikleri içinde barındıran bir olgu ve sözel iletişim için mükemmel bir araç olması (Lycke, 2013) hem de ticaret, siyaset, sağlık, iletişim, halkla ilişkiler, turizm ve eğitim gibi evrensel öneme sahip alanlarda gerekli iletişimin sağlıklı bir biçimde kurulabilmesinin ön koşulu olması, hayatın her alanında etkisini gösteren bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Benzer bir şekilde, bütün eski doğu ve batı uygarlıkları incelendiğinde, konuşma ya da sesin, duygu, düşünce ile farklı dinamiklerin ifade edilmesinde önemli yer tuttuğu da görülmektedir. Bundan dolayı konuşma ya da insan sesine hem bilinen en eski müzik aracı olması (Baş, 2017, s. 1), hem de müzik yapmaya olanak sağlayan araçların en doğal ve en etkileyicisi olması dolayısıyla her zaman öncelik verilmiştir (Erdoğan, 2008, s. 12).

Müziğin en temel elemanı ve hammaddesi olan ses (Özbay, 2008, s. 7), akustik bir dalgaın doğurduğu işitme durumu ve bu hareketin meydana getirdiği bir üründür. Zeren (1978, s. 1)'e göre ise, kulağın iletmesiyle beyne uyarıcı etkiyi sağlayan fiziksel bir olay olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle, bir cismin başka bir cisme çarpması, değmesi ya da sürtünmesi sonucunda oluşan titreşimin yarattığı gürültü şeklinde de tanımlanan (Gürzap, 1999) ses, insanın kendi bedeninde bulunması ve duyguların doğrudan ifade edilmesini sağlaması açısından diğer çalgılardan ayrılmaktadır (Vennard, 1967, s. 165; Akt. Ekici, 2010, s. 166). Nitekim insanın duygusal yaşantısını biçimlendiren müziğin ilk malzemesini kendi sesinde bulduğu düşünüldüğünde, gırtlakta sesi oluşturan kırışlar ile bu kırışlardan yansıyan seslerin, müzik sanatına hayat veren ilk temel faktörler olmaları da doğal olarak görülmelidir. Bu doğrultuda bir ilerleme gösteren “ses, değişik etkenler aracılığıyla gerilip titreşen gırtlak kırışlarını ve insanoğlunun sanat yaşamlarını müzikleştirebilmiş, zamanla bağımsız ve zengin bir şan literatürünün meydana gelmesine imkân sağlamıştır” (Altar, 2013, s. 114). Sesin gelişim sürecine paralel olarak şan literatüründe ortaya çıkan bu gelişmeler, eğitim ile birlikte devinim, değişim, gelişim ve dönüşüm evresini sürdürmüş, bireyin sesini üst sınırlarda kullanabilmesinin yollarını keşfeden insanoğlunun yeni yollar bulmasını sağlamıştır.

Genelde müzik eğitimi özelde de ses eğitimi irdelendiğinde, her iki eğitimin temelinin de bireyin gelişimi için belli davranış özelliklerinin kazandırılması olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda müzik eğitiminin; bireyin fiziksel, zihinsel ve ruhsal yönlerden gelişmesine katkı sağlama potansiyeline sahip olduğu, bireyin içinde yaşadığı toplumsal ve kültürel çevreye karşı uyumlu ve duyarlı olmasını sağlayacak davranış değişikliklerinin oluşmasına yardımcı olduğu söylenebilir.

Ses eğitimi ise, bireyin ses anatomisi ve fizyolojik yapısı hakkında bilgi sahibi olmasını sağlayarak ona farkındalık kazandıran, doğru bir beden duruşuna (postür) paralel olarak doğru nefes desteğiyle (diyafram nefesi) solunumunu dengeleyen; bireyin net, güzel telaffuz ve doğru artikülasyon ile konuşma ve şarkı söyleme biçimini geliştirmesine imkân sağlayan uzun bir süreci kapsamaktadır. Bu süreç içerisinde belli ilke ve yöntemler izlenmeli, eğitimle birlikte bireye kazandırılan davranışların uygulanmasına ve bir plan-program dahilinde ilerlemesine imkân verilmelidir (Turhal ve Baydağ, 2019, s. 23).

Yukarıda; insanın kendi sesini keşfetme süreci ve nasıl bir enstrümana sahip olduğu, sesin duygulara yansması ve neden önemli bir boyuta taşındığı ile ses ve ses eğitimi üzerine bilgiler verilmiştir. Nitekim ses eğitiminin yukarıda değinilen süreci ve gelişme evresi daha geniş bir çerçevede düşünülebileceği gibi, bu araştırma konusunun ses eğitiminde repertuar tabanlı bir konuya yöneliminin olması, belli tanım ve kavramlar üzerinde sadece bilgilendirici yönler üzerinde durulmasını gerektirmiştir. Bu bilgilerin dışında, insan sesinin hastalıkların tedavi sürecinde kullanılması, insan üzerinde terapi, psikolojik, duygu, duygu durum, yaşam kalitesini geliştirme, daha iyi fiziksel ve zihinsel sağlık ile ilişkiyi artırma konularında da katkı sağladığı düşünülmektedir. Söz konusu etkiler, insan sesinin birçok farklı boyutta bireyin hayatında var olduğunu göstermekte olup, sesin olumlu katkıları, ancak ses eğitimi ile mümkün olabilmektedir. Bunun anlamı, hem tedavi süreçlerinde hem de eğitim safhasında, hışırtılı, burunsal, kısık ya da rahatsız edici bir sesin, insan üzerinde olumlu etkiye yol açmasının beklenememe durumudur. Dolayısıyla insan sesinin eğitim-öğretim sürecinin odağını oluşturan ve eğitimde önemli bir noktada bulunan niteliği (Baydağ, 2018, s. 6), ancak eğitim çerçevesi kapsamında ve doğru aşamalar takip edildiğinde mümkün olabilmektedir.

Bu gereklilik neticesinde ses eğitimi, kişilerin anatomik ve fizyolojik yapı özelliklerinin yanında, bireylerin belirli bir teknik ve müziksel duyarlılığa sahip olmalarını sağlamalıdır (Çevik, 2006, s. 647). Benzer bir şekilde, kişi eğitim sürecinde belli aşamalar doğrultusunda ilerleme kat etmeli ve süreç ile birlikte ses türlerini doğru saptamak ana amaç olmalıdır. Ancak ses türlerinin doğru saptanması, ses eğitimcisinin yeterliliği ile mümkün olabilmektedir. Ses eğitimcisi; öğrencinin gelişim, algılama ve müzikal beceri paralelinde bir yol belirlemeli, sonraki aşamada ise ses türünü ve alt türlerini/renklerini doğru bir şekilde sınıflandırmalıdır. Ses türlerinin doğru bir şekilde belirlenmesi, öğrencilerin seviyesine, yaş ve vokal gelişim özelliklerine uygun repertuarın seçilmesine de büyük katkı sağlayacaktır. Nitekim yanlış bir sınıflandırma, hem sesin olduğundan farklı bir türde çalışılması ve tınıda olmasına, hem de yanlış belirlenen ses türünde çalışılacak repertuarın, bireyin ihtiyaçlarına uygun olmamasına neden olacaktır.

Ses eğitimi süreçleri dikkate alındığında, gerek güzel sanatlar liseleri ile müzik eğitimi bölümlerinde, gerekse konservatuvarlarda eğitimi görülen koro, oda müziği ve ses eğitimi derslerinde, yanlış repertuar ve olumsuz sonuçlarından dolayı çoğu genç sesin eğitim safhasında performans kaygısı yaşadığı ya da sesini kaybettiği gözlemlenmektedir. Bu durumlara, teknik sıkıntılar içinde repertuarın ağırlığını ve sorumluluğunu taşımaya çalışan müzisyenlerin, kaygı boyutu da eklendiğinde, repertuar sürecinin kaygı ile birleşerek daha çok tehdit edici bir duruma gelebileceği söylenebilir (Kenny, Driscoll ve Ackermann, 2016). Nitekim eğitim süreçlerinde ya da sempozyum ve kongreler gibi bilimsel toplantılarda, her fırsatta ses eğitimi ve süreçlerinden biri olan repertuar konusu gündeme gelse ve bu konuda düzenleme yapılmalı fikrine paralel olarak eğitim ortamlarında sıklıkla hissedilen olumsuz bir durum olduğu söylenebilir de, ses eğitiminde repertuar konusuna yönelimin incelendiği araştırma sayısının oldukça sınırlı olduğu görülmektedir.

Türkiye’de ses eğitiminde repertuar konusuna ilişkin yazılan tezler ve bilimsel çalışmalar incelendiğinde, repertuar konusu üzerine araştırma anlamında büyük eksikliklerin olduğu göze çarpmaktadır. Bu durumun olası bir nedeni, repertuar faktörünün dikkate değer görülmemesi, diğer bir olası nedeninin ise, ses eğitimcilerinin kendi öğrencilik döneminde öğrendikleri repertuarı uygulama yolundan vazgeçmeme eğilimi olduğu söylenebilir. Oysa böyle bir çalışmanın gerçekleştirilmesi, hem eğitim sürecinde daha farklı bir yaklaşım izlenmesi ile (repertuar seçme sırasında dikkate değer özellikler vb.) repertuar seçimine ilişkin fikir vermesi açısından, hem de ortaya çıkabilecek sorunların daha kısa sürede ve kalıcı bir biçimde çözüme kavuşturulmasına katkı sağlama potansiyelinin kazanılabilmesi açısından önemli olduğu söylenebilir. Bunun anlamı, ses eğitiminde repertuar seçimine ilişkin olarak verilen bilgilerin, eğitici ve öğrenci perspektifinde önemli olduğudur.

1. Literatür Bilgisi

Türkiye’de repertuar konusuna ilişkin yapılan tezler incelendiğinde, konuların daha çok TRT repertuarında yer alan Türk halk müziği ya da Türk sanat müziğine ilişkin usûl, tür, biçim ve makâm gibi belli özelliklere ve yapısal formlara dayandığı (Göksu, 2009; İdaçlı, 2019; Öztürk, 2015; Şimşek, 2017; Uslu, 2015), Güzel sanatlar liselerinde verilen ses eğitimine ait repertuarın mutasyon dönemindeki öğrencilerin ses sağlığına etkileri (Alptekin, 2018), Türk vokal repertuarına ait eser incelemesi (İlgar, 2015) ile ses eğitiminde ses türlerinin belirlenmesi ve bu türlerin karakterlerine uygun repertuar seçilmesi yaklaşımına ait ilkeler (Öztaşkent, 2000) olarak şekillendiği görülmektedir. Makale çalışması olarak ise, Yağcı (2015) tarafından yapılan “Türk sanat müziğinde hazırlık sınıfı ses eğitimi dersi için bir repertuar önerisi” isimli çalışmadır. Söz konusu araştırmalar incelendiğinde, sadece iki araştırmanın ses eğitimi repertuarı üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Nitekim Türkiye dışında yapılan çalışmalar incelendiğinde, hem ses eğitiminde repertuar hem de ses türlerine ait repertuar önerisine ait kaynaklar elde edilebilmektedir (Örn.: dramatik mezzo sesin eğitimi ve repertuarı (Hoff, 2013), Kontrtenor ses için opera repertuar önerileri (Morris, 2019), vokal teknik ve repertuar (Eken, 2014; Latta, 2012; Nguyen, 2015; Ragan, 2016), şarkıcılar ve müzik eğitimcileri için solo ses repertuarı (Greschner, 2019), ortaokul öğrencileri için ses tekniği ve repertuar seçimi (Simpson, 2013) ile ses eğitimcilerinin repertuar seçme pratikleri (Forbes, 2001; Stephenson, 2013) vb.).

Yukarıda da görüldüğü üzere, konuyla ilgili literatürde Türkiye’de gerçekleştirilen araştırma sayısının sınırlı olduğu görülmektedir. Ancak Türkiye dışında repertuar faktörüyle ilgili olarak önemli sayıda araştırma bulunmaktadır. Örneğin, Goffi (1996) tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırma, öğrencilerin gelişimi ve başarılı olmalarını sağlayan repertuar seçiminin, eğitimcilerin repertuar seçimine ne kadar zaman ayırdıkları ile paralel olduğunu göstermiştir. Bu görüşü destekleyen başka bir görüş ise, etkili bir ses eğitimcisinin öğrencilerin gelişim ihtiyaçlarına uygun yeni materyaller aradığını belirtmektedir (Madsen ve Yarbrough, 1985).

Forbes (2001), ses eğitimcilerinin öğrencileri için seçtikleri repertuarı, özünde müfredat olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla repertuar seçiminde ses eğitimcilerinin hedeflerine ulaşabilmeleri için, eser seçiminde müzikalite, performans, opera ya da eserin tarih bilgisi (dönem-stil), kültürel farkındalık gibi içerisinde estetik kavramlar bulunan eserlerin, öğrencilerin belli başlı becerileri kazanabilmesinde önemli yer tuttuğunu belirtmektedir. Stephenson (2013) ise, öğrenci gelişimi için ses eğitimcilerinin repertuar seçiminde yetkin olması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca mevcut materyaller dışında, repertuar seçiminde kişisel teknikler ve beceri geliştirmeye yönelik tercihler de gelişimi desteklemektedir (Madsen ve Yarbrough, 1985).

Diğer taraftan yukarıda anlatılanlarla benzer bir yaklaşımı Bachner’de (1943) savunmaktadır. Bachner (1943), etkili bir ses eğitimcisinin “şarkı, opera, oratoryo vb. edebiyatı hakkında bilgi sahibi olmasının, öğrenci gelişimi için doğru ve gerekli olanı seçmesine yardımcı olacağını belirtmektedir” (Akt. Stephenson, 2013, s. 3).

Yukarıda verilen bilgilerde, konuyla ilgili literatür çalışmalarına değinilmiştir. Araştırmalar incelendiğinde, öğrencilerin eğitim sürecinin başında ve ilerleyen evrelerinde gelişim ihtiyaçlarının göz ardı edilmemesi gerektiği ile dönemin (Barok-klasik-romantik vb.) karakterine uygun stil bilgisinin bireye kazandırılması gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

2. Repertuar Seçme Süreci ve Önemli Noktalar

İnsanoğlunun dünyaya gözlerini açar açmaz ses çıkarmaya başlaması ve bu sesin de yaklaşık olarak 440 cps frekansla çıktığı bilinen bir gerçektir. Bu gerçeklik, yaşamın ilk evrelerinde 294 ile 587 cps arasında olsa da ses genişliği ergenlik dönemine kadar artma eğilimini sürdürmektedir (Yiğit ve Helvacı, 2017, s. 186). Ergenlik öncesinde müzikal ses genişliği 1,5 oktav civarındadır. Nitekim büyümeyle birlikte ergenlik döneminde hormonlar aktif olmakta ve bireyin sesinin değişime uğramasını ortaya çıkarmaktadır. Ortaya çıkan bu durumdan en çok

larenks etkilenmektedir (Helvacı, 2012). Bu etkilenme sonucunda larenksin boyutları büyümeye, ses frekansı ise düşmeye başlamaktadır.

İnsan fizyolojisinde yaşanan bu değişim sürecinde sesin yanlış kullanımı ya da yanlış repertuar seçimi; sesin niteliğinin saptanması ve yanlış konuşma alışkanlıklarına kadar birçok etken üzerinde olumsuz bir etki yaratır (Stephenson, 2013). İnsan sesinin hayatın her aşamasında bireyin büyüme ve gelişmesine eşlik etme durumu, sese çocukluk döneminin ve aile düzeni içindeki koşulların yansımaları beraberinde getirebilmektedir. Çocuğa yönlendirilen ‘bunu yapma’, ‘yüksek sesle bağırma’ vb. direktifler, talepler doğrultusunda şekillenmiş seslerin ortaya çıkmasına sebebiyet göstermekte ve ses kaslarının bu durumdan etkilenerek, sesin zayıf, güvensiz ve tereddütlü çıkmasına yol açmaktadır (Eken, 2014, s. 13). İnsan vücudunda yer alması ve çevresel faktörlerden etkilenme durumu ile diğer çalgılardan ayrılan ses, eğitimin ilk evresinde bile yeni ve kullanılmamış olamayan bir enstrüman olarak görülebilmektedir. Daha açık bir ifadeyle anlatmak gerekirse, ses eğitimi öğrencisinin 200. sayfada olan bir roman olduğu varsayıldığında (Eken, 2014, s. 13), ilk 200 sayfanın yukarıda anlatılan yönlendirmeler, aile, çevre vb. birçok etkenden kaynaklanan geçmişi bilinmemektedir. Dolayısıyla söz konusu durumlardan kaynaklanan eksiklik ve sorunlar, eğitim başlangıcında ya da ilerleyen evrelerde farklı durumları beraberinde getirebilmektedir.

Ses eğitmeni, bireyin sesini eğitmek ve ona bu konuda bilgi kazandırmak dışında farklı işlevleri de kazanmalı, bireyin eğitim sürecinde ortaya çıkabilecek sorunlara çözüm üretebilmeli ve bu sorunlarla mücadele edebilecek yetiye sahip olabilmelidir. Bu konuda dikkatten uzak tutulmaması gereken önemli bir nokta, insan bedeninin birbirine özdeş olmaması gibi, insan sesinin de özdeş nitelikleri ve tını açısından benzer yapılara sahip olmadığıdır. Bu açıklama bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığında, her bireyin farklı özellikleri ve buna eş değer olarak birçok yapısal farklılığı olduğu söylenebilir. Bu noktada, söz konusu bireysel farklılıkların doğru saptanması, ancak eğitmenin pedagojik yaklaşım bilgisine, beceri ve tecrübesine bağlı olarak değişim göstermektedir. Eğitmenin pedagojik bir yaklaşıma sahip olması, öğrencinin sanatsal ve müzikal gelişim süreçlerini geliştirebilmesine yardımcı olacaktır.

Diğer taraftan, ses eğitmeninin ana kaynağının ruh ve ses arasındaki bağlantı olması dolayısıyla, eğitimcilerin psikolojik bilgiye de sahip olması gerekmektedir. Nitekim ses eğitmeni, sadece eğitim sırasında yaşanan psikolojik sıkıntıyı değil, aynı zamanda eğitmen ve öğrenci arasındaki ortak zemini de dengeleyebilmelidir (Eken, 2014, s. 15). Çünkü ses eğitmeni, öğrencilerin yeteneklerini geliştirmek ve ileriye taşımak için, eğitim işlevinin yanı sıra pedagoğ, psikolog, klinisyen, foniatri uzmanı ve sanatsal estetiğin aşılama konumunda bulunabilmekte (Latta, 2012), hedeflerine ulaşmayı amaçlayan öğrencinin eğitim döneminde yaşadığı kişilik ve ses arasındaki kaygı durumunu en aza indirmede büyük rol oynamaktadır.

Yukarıda yapılan açıklamalar ışığında ses eğitiminin doğru bir çizgiye oturtulabilmesi için, eğitilecek ses ile (Sabar, 2008, s. 88) öğrencinin yapısal özelliklerinin iyi saptanması gerekmektedir. Çünkü yanlış saptama, temel özelliklerde eksiklik yaşanması ile ses eğitimi sürecinde yetersiz kalınmasına yol açabilmektedir (Morrison ve Rammage, 1994). Dolayısıyla ses eğitmeni; öğrencinin gelişim, algılama ve müzikal beceri durumunu iyi saptamalı, sonrasında ise ses türünü ve ses renklerini doğru bir şekilde sınıflandırmalıdır.

Yukarıda değinilen açıklamalar bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığında, ses türleri ve ses türlerinin saptanması aşamasındaki faktörlerin yalnızca önemli olmadığı, aynı zamanda insan sesinin hayatın hemen her alanında etkili bir konumda olduğu düşünüldüğünde gerekli olduğu da ifade edilebilir. Bu anlamda, ses türlerinin saptanması aşamasında, sesin niteliğini ve kalitesini belirleyen belli faktörler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisini hiç şüphesiz iyi bir kulak oluşturmaktadır. Eğer öğrenci iyi bir müzik kulağına sahip değilse ne ses türünü saptamak ne de sesin gelişimini sağlayabilmek mümkün olacaktır. Nitekim, iyi bir kulak ve müzikalite zekâ gibi doğuştan gelen bir potansiyele sahip olsa da, müzik dinleyerek ya da enstrüman çalarak bu potansiyelin gelişmesi sağlanabilir. Bunlarla birlikte sesin; güzel bir sese, vücut yapısına, gelişme

potansiyeli ve kalitesine olduğu gibi, ses türüne de kişi kendisi karar veremez. Örneğin, bir kemancı ya da piyanist sahip olduğu enstrümanın kalitesini beğenmediği durumda daha iyi kalitede bir enstrüman alabilmektedir. Ancak şarkıcı, bas ya da tenor olacağını kendisi seçemeyeceği gibi, doğuştan gelen enstrümanını yenisiyle değiştirme gibi bir şansa da sahip değildir. Bundan dolayı, sesinin eksiklikleriyle birlikte yaşamayı öğrenmeli ve doğuştan gelen materyalini eğitim yoluyla mümkün olduğu en iyi şekilde geliştirmeyi hedeflemelidir (Eken, 2014, s. 10).

Bu noktada, ses eğitimcisi kişide var olan materyali iyi değerlendirip ortaya çıkarmalı ve ortaya çıkan ürünü kusursuz bir konuma getirebilmelidir. Söz konusu durumun gerçekleşmesi, ancak ses türünün doğru saptanması ile sonraki aşamayı oluşturan repertuar evresinin seçimine bağlı olarak değişim gösterebilmektedir. Aşağıda ses türleri ve alt türleri/renklerine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Bunlar; kadınlarda ince sestene kalın sese doğru, soprano - mezzo soprano ve alto iken, erkeklerde tenor - bariton ve bas olarak sınıflandırılmaktadır. Ancak bu sınıflandırma repertuar seçme sürecinde yeterli olmamakla birlikte, ses türleri kendi içerisinde de belli alt türlere (renklere) ayrılmaktadır. Bu alt türler şu şekilde sıralanmaktadır:

Şekil 1. Kadın ve erkek seslerinde alt türler

<u>Kadın sesleri;</u>	<u>Erkek sesleri;</u>
• Dramatik soprano	• Spieltenor / tenor buffo
• Lirik dramatik	• Leje tenor (Leggiero)
• Lirik soprano	• Lirik tenor,
• Lirik spinto	• Dramatik tenor
• Leje soprano (Leggero)	• Dramatik spinto tenor,
• Subret (Soubrette)	• Helden tenor (Robusto)
• Dramatik koloratur	• Lirik leje tenor
• Koloratur soprano	• Kontrtenor
• Dramatik Mezzo	• Lirik bariton
• Lirik mezzo	• Dramatik bariton
• Koloratur mezzo,	• Wagner baritonu
• Kontralto	• Bas buffo
	• Lirik bas
	• Bas bariton
	• Bas profundo

Şekil 1’de değinilen alt türler, ses türlerinin katkısına eş değer olarak, repertuar seçme sürecinde yol gösterici konumunda bulunmaktadır. Nitekim araştırma konusunun ses eğitiminde repertuar faktörü olması dolayısıyla, araştırmada alt türler hakkında sadece bilgilendirici açıklamalara yer verilmiş, konuya detaylı bir şekilde değinilmemiştir.

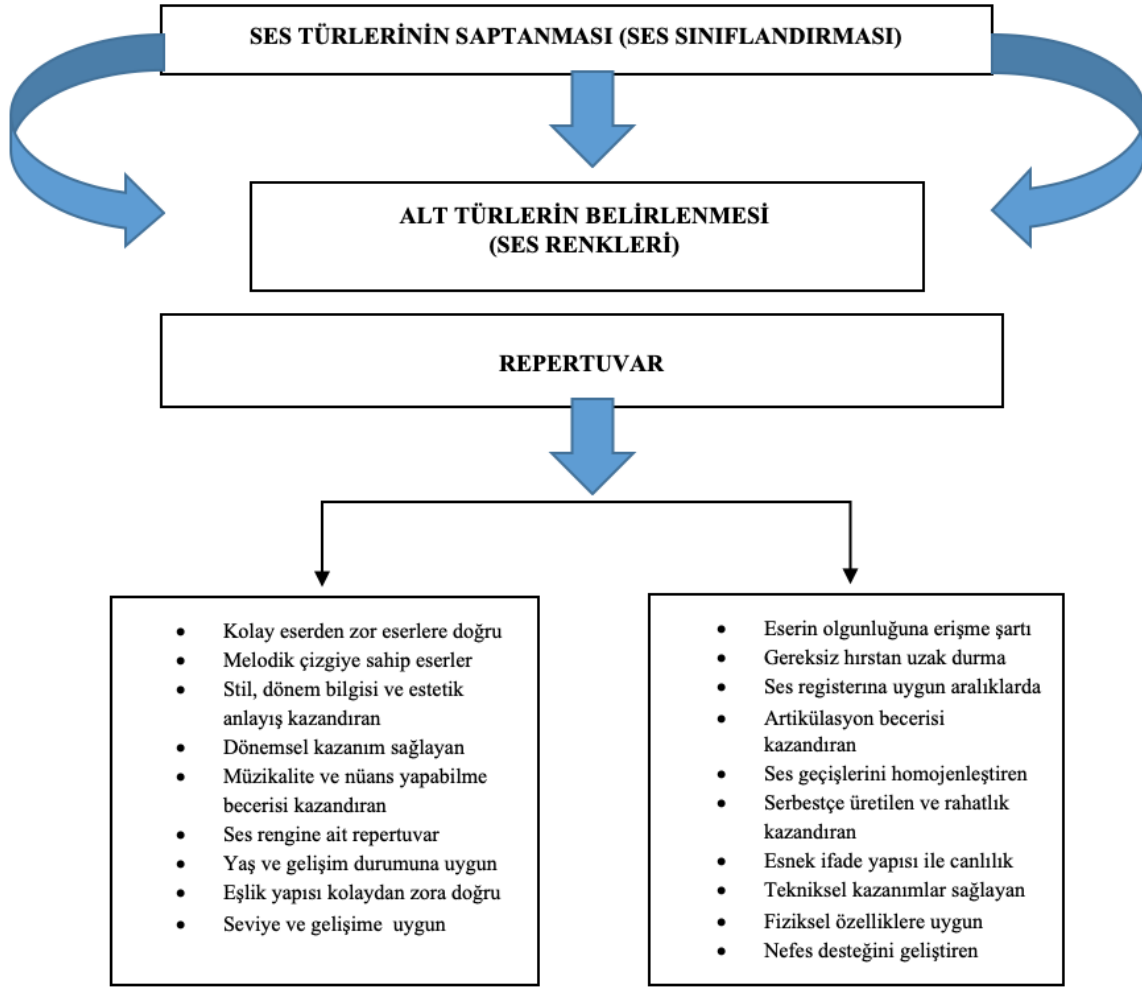
Repertuar seçme süreci, ses eğitiminin her seviyesinde öğretim sürecinin kritik bir bileşeni olarak görülmekte ve özellikle eğitim aşamasında repertuar seçme uygulamalarına daha fazla dikkat edilmesi gerekmektedir. Otacıoğlu’nun (2016) ses türü ile ilgili çıkarımı incelendiğinde, ses türünün ne olduğundan, nasıl çalışılması gerektiği ve hangi ses türü için yazılmış repertuarın söylenmesi gerektiğine kadar önemli noktalara dikkat çekilmektedir. Bu noktada, ses eğitiminin ilk aşamasından başlayarak son aşamasına kadar olan süreci, ses eğitimi ve kariyeri için eğitimsel bir olgu olan repertuar aşaması kapsamaktadır. Bu bağlamda, ses eğitiminin önemli aşamalarından birini oluşturan repertuar faktörü ile repertuar seçme

sürecinde yer alan anahtar noktalara ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

Giriş bölümü ile yukarıda verilen bilgilerde değinildiği üzere, repertuar seçme sürecinde, ses eğitimcisinin etkili ve nitelikli olması en başta gelen önemli faktörlerden sayılmaktadır. Sınıflandırmanın doğru bir şekilde yapılması; öğrencilerin seviyesine, yaş, vokal ve gelişim özelliklerine uygun repertuarın seçilmesine büyük katkı sağlamaktadır. Sonraki aşama olan repertuar seçme aşamasında ise, dikkate alınması gereken birçok faktör bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir. Repertuar; yaşa uygun olmalı, vokal tekniği için kazanım sağlamalı ve geliştirici olmalı (Ragan, 2016, s. 301), ritim ve melodik (ezgi yürüyüşü) açıdan öğrenciyi zorlamamalı, ses aralığına uygun ve cümle yapısı kazanımı/hissi geliştirmeli (legato (bağlı), rubato (ritimsel serbestlik vb.), ifade özellikleriyle öğrencinin teknik kazanım ihtiyacını karşılamalı, ses genişliği ve yoğunluğu ile öğrencinin var olan materyalini gösterebilmeli, kolay eserden zor eserlere doğru kademeli bir şekilde ilerlemeli, ses türlerinin geçiş noktalarını (register geçişleri/bölgeleri) homojen haline getirmeli, öğrenci seviyesine uygun seçilmeli (örn. eserin eşliği - zor bir eşlik öğrencinin yapabilme inancını olumsuz etkileyebilir), öğrencinin yapabilirlik düzeyine uygun olmalı, motivasyonu yükselterek özgüven aşılmalı, fiziksel özellikler ve dayanıklılık gözden kaçırılmamalı, belli teknik yeterlik içermeli, öğrenciye farklı bestecilere ait eserler verilmesi ile dönem ve besteci hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamalı, dönem stili hakkında bilgilendirmeli, estetik anlatım biçimi kazandırmalı, dinamik ve canlı karakter sunabilmeli, esneklik ve ajilite yapabilme yeteneği kazandırmalı, artikülasyonunu geliştirmeli, akademik seviyeye uygun olmalı (lise, üniversite, yüksek lisans vb.). vb. durumlar repertuar sürecinde doğru bir yol izlenmesi ve sonuca ulaşılmasında dikkat edilmesi gereken unsurlar arasındadır. Bununla birlikte, çalışma grubu öğrenci topluluğu ise, yaş ve eser zorluğu tüm topluluğa uymalı, çalışılan öğrencinin hangi aşamada olduğu dikkate alınmalı (başlangıç-gelişim-profesyonel), eser öğrencinin gelişim ihtiyaçlarına uygun ve eksiklerini geliştirmelidir. Çalışılan tür klasik müzik ise, ilk önce aria-antice (antik arya) ya da lied (şirler üzerine yazılmış, genellikle piyano eşlikli şarkılardır (Çetiner, 2007, s. 14) türünde eserler çalışılmalı, sonraki aşamada barok dönem bestecilerinden G.F.Handel ve H. Purcell ile devam edilmelidir. Bu sıralamayı, W.A.Mozart, G.Donizetti, V.Bellini ve G. Rossini gibi opera bestecileri takip etmeli, bütünsel bakış açısı kazanıldıktan sonra diğer opera bestecilerinin (G.Verdi, G.Puccini, U. Giordano, R.Leoncavallo) eserlerine geçilmelidir. Bunlarla beraber, her eserin farklı kazanımlarının olduğu, doğru repertuarın ses sağlığı ve uzun yıllar şarkı söyleme üzerinde büyük ölçüde rol oynadığı söylenebilir.

Yukarıda anlatılan bilgilerin yanı sıra, repertuar seçiminin öğrenciye bırakılması gibi yapılmaması gereken faktörler de bulunmaktadır. Genellikle öğrencilerin eser seçme aşamasında dikkat ettikleri kriter, eseri sevmeleri ya da güzel olma durumundan öteye geçmemektedir. Bu durum, gelişim sürecinde izlenilen yolun sekteye uğramasına ve öğrenim sürecinin olumsuz etkilendiği durumda performans kaygısına yol açabilmektedir. Bunun dışında dikkatten uzak tutulmaması gereken önemli bir nokta ise, yukarıda değinilen bilgiler dışında başka faktörlerin de bulunduğudır. Şekil 2’de, repertuar seçiminde izlenilebilecek yol aşamalı olarak gösterilmiştir.

Şekil 2. Repertuvar seçiminde izlenecek yol

Şekil-2’ de, ses türlerinin saptanması, alt türlerin belirlenmesi ve repertuvar aşaması sıralı bir biçimde gösterilmiştir. Şekil incelendiğinde, ses eğitiminde ilk aşamanın ses türünü belirleme, sonraki aşamanın ise ses renkleri doğrultusunda repertuvarı belirleme olduğu görülmektedir. Ayrıca, repertuvar seçme sürecinde öğrenci gelişimine katkısı olabilecek önerilere yer verilmiştir.

Repertuvar süreci; çocuk koroları, güzel sanatlar liseleri, müzik eğitimi ya da konservatuvarlarda verilen ses eğitimi süreçlerini kapsayan geniş bir süreçtir. Özellikle güzel sanatlar liselerinde; festival, yarışma ya da koro performansını göstermek adına ergenlik dönemi ve gelişim aşamasının en başındaki öğrencilere zor ve olgunluk gerektiren eserler verilerek, ses eğitiminin başlangıç evresinin zarar görmesine neden olunmaktadır (bkz. İstanbullu ve Özçimen, 2013, s. 7-8). Söz konusu durumla sadece güzel sanatlar liselerinde değil, konservatuvar opera bölümlerinde de karşılaşılmaktadır. Opera yarışmalarında öğrenciler kendilerini gösterebilmek adına, ya eğitmenler tarafından üç gömlek büyük repertuvarın altına itilmekte ya da daha yüksek seviyede rekabetçi ortamın baskısı altında ezilip gitmektedir. McCoy (2010) bu konuya ilişkin, şarkıcıların gelişim ihtiyacını gözeterek repertuvar seçimi yapmak gerektiğini belirtmektedir (Akt. Ragan, 2016, s. 299). Özellikle seçmeler için kullanılacaksa, zor eserlere nazaran basit

eserlerin tercih edilmesi gerektiğinin altını çizmekte ve Vissi d'arte* ile mücadele eden kişilere nazaran Caro mio ben'i** güzellik ve zarafetle söyleyen birinci sınıf öğrencisinin daha etkileyici bir his yaratacağını ifade etmektedir (McCoy, 2010; Akt. Ragan, 2016, s. 299-300). Bu ve benzeri problem durumları, sahne sanatları içerisinde yer edinen ses eğitiminin, oyunculukla birleşerek sahneye taşınması, oyunculuk sırasında şarkı söyleme kalitesinin nasıl sürdürülebileceği, dramatik özgürlüğe ulaşmaya çalışırken müziğin bedensel hareketler üzerindeki etkisi ile pek çok unsurun bağlantılı bir biçimde gelişme göstermesi (Sever, 2014, s. 248) durumlarında büyük oranda ortaya çıkmaktadır. Nitekim, repertuarın büyüklüğünün (zorluğunun) altında ezilen bir şarkıcının, sahne üzerinde rahat bir şekilde oyunculuk performansı sergilemesi de beklenemez.

Günümüz dünyasında giderek ivmelenen bilimsel ve teknolojik gelişmeler ile gelişen dünya şartları, birçok farklı alanın (koro, orkestra, tiyatro, edebiyat, şiir, heykel, resim, fotoğraf vb.) bir araya gelerek metodolojik ve kuramsal boyutta birbirini desteklemesi ve yararlanmasını sağlamıştır. Daha açık bir ifadeyle, söz konusu destekleme ve yararlanma süreci, disiplinler arası çalışmaların ortak zeminini hazırlamıştır. Hazırlanan bu zeminde asıl amaç, ses eğitimi ve repertuar işbirliğinin, eğitimci ve öğrenci nezdinde nasıl daha iyi bir konuma getirilebilirliği üzerine farklı araştırmalardan ve araştırmacılardan çıkarım yapmaktır.

3. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Giriş ve ilgili literatür kısmında değinilen kavramlar ve araştırmalar genel hatlarıyla değerlendirildiğinde, repertuar seçimi üzerine yapılan araştırmaların ve değinilen kavramlar ile vurguladıkları noktaların birbirlerine göre bazen farklılaştığı, bazen de benzerlik gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu çalışmada, eğitimin önemli bir noktasında bulunan repertuar seçme süreci ile ilgili, ses eğitimi aşamasına yönelik bilgilendirme yapılmıştır. Ayrıca mevcut çalışmada yer alan bilgiler, hem enstrüman eğitimi hem de ses eğitiminin opera – müzikal dışındaki diğer alanları için de benzerlikler taşımaktadır. Ses eğitiminin daha çok batı kökenli bir eğitimi içerisinde taşınması, örneklerin ve literatürün bu yönde şekillenmesine imkân vermiştir. Nitekim literatür bölümünde eser seçme süreci ile ilgili değinilen tüm bilgilerin, diğer müzik türleri için de benzerlik taşıdığı söylenebilir.

Eğitim boyutu ve literatür taraması, doğru izlenen eğitim yolunun belli plan ve program dahilinde ilerleme kaydettiğini göstermektedir. Nitekim sistemin doğru çalışması için ince ayrıntı ve ustalığı da elden bırakmanın büyük bir etken olduğu gözlemlenmiştir. Bu aşamada, ses eğitimcisinin yeterliliği sorgulanmalı ve bir navigasyon görevi gördüğünün dikkatle üzerinde durulmalıdır. Örneğin, dramatik soprano (kahramansı, koyu ve büyük ses) repertuarında yer alan bir eser, leje (yumuşak, parlak ve dramatik sese göre daha küçük ses) sopranoya verildiğinde, ya da helden tenor (kahramansı, koyu ve büyük ses) ses türünün repertuarında yer alan bir eser, tenor buffo (komik ve küçük roller) ses türüne verildiğinde, söz konusu ses türlerinin eğitim safhasında yanlış bir yol izlendiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Eğitimci, her ses kategorisinde yer alan başlangıç ve gelişim eserlerine uygun literatüre sahip olmalı ve yeni repertuar arayışlarına açık bir tutum sergilemelidir. Ayrıca eğitimci, öğrencinin esere yönelik çalışmalarda algılama, kavrama ve uygulayabilme yeteneklerini göz ardı etmemeli, eğitimin ilk aşamalarında aşırı hırs ya da öğrenmeye hevesli olan öğrencilerin aceleci bir tutum sergileyebilme durumuna karşı tedbirli davranmalıdır. Türkiye’de yapılan çalışmalarda, ses eğitiminde repertuar konusuna ilişkin bir tez çalışması ve birkaç kaynağın olduğu düşünüldüğünde, bu çalışmanın alana yönelik yeni bir katkı ve kaynak niteliği taşıdığı söylenebilir.

*G. Puccini (1858-1924) tarafından bestelenmiş üç perdelik Tosca operasının ikinci perdesinde soprano ses türünün seslendirdiği ariadır (opera içerisinde yer alan şarkı).

** G. Giordano (1743-1798) tarafından bestelenmiş aria-antiche (operadan bağımsız olarak yazılmış şarkı).

Kaynakça

- Alptekin, C. (2018). *Türkiye’de güzel sanatlar ve spor liseleri şan dersi, şarkı dağarcığının mutasyon dönemindeki çocukların ses sağlığına olan etkileri (Orta Karadeniz Bölgesi örneği)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Altar, C. M. (2013). *Sanat felsefesi üzerine*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Baş, E. (2017). *Ses eğitimi için yazılmış piyano eşlikli Türk müziği eserlerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman.
- Baydağ, C. (2018). *İnsan ses renklerinin duygudurum üzerine etkileri* (Doktora tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.
- Çetiner, E. (2007). *19. Yüzyıl Alman Lied Sanatı dağarcığının şan eğitiminde kullanımı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Başkent Üniversitesi, Ankara.
- Çevik, S. (2006). *Müzik öğretmenliği eğitiminde ses eğitimi alan derslerinin müzik Öğretmenliği yeterlilikleri yönünden değerlendirilmesi*. Ulusal Müzik Eğitimi Sempozyumu Bildirisi, Pamukkale Ün. Eğt. Fak. Denizli.
- Eken, S. (2014). *The Human voice. psyche–soma–function–communication*. The Royal Danish Academy Of Music. Copenhagen.
- Ekici, T. (2010). Okul öncesi ve ilköğretim döneminde çocuklara yönelik ses eğitimi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 159-182.
- Erdoğan, S. (2008). *Ses eğitiminde terminoloji ve temel kavramlar bazında öğrenci yeterliliklerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Forbes, G.W. (2001). The repertoire selection practices of high school choral directors. *Journal of Research in Music Education*, 49(2),102-121.
- Goffi, J. C. (1996). *Applied Voice Instruction: Constructing A Measure For Evaluating Teacher Effectiveness* (Doctoral thesis). Columbia University.
- Göksu, A. (2009). *TRT repertuarında bulunan Buselik ve Hüseyini makamlarındaki sözlü eserlerin besteci, form ve usul yönünden karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Greschner, D. (2019). Solo vocal repertoire for singers and teachers of singing. *Journal of Singing*, 75(4), 506
- Gürzap, C. (1999). *Konuşan insan*. E. Salmaner (Ed), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Helvacı, A. (2012). *Şarkı söyleme eğitimi temel konular ve uygulamalar*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Hoff, B.V. (2013). *Vocal health and repertoire for the dramatic mezzo-soprano: A suggested course of study* (Doctoral thesis). Ball State University, Muncie, Indiana.
- İdaçlı, U. (2019). *TRT repertuarında bulunan Malatya Türkülerinin makam dizisi, usul ve ses genişliği yönünden analizine yönelik incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- İlgar, M. K. (2015). *Cumhuriyet Dönemi çağdaş Türk vokal repertuarının ilk elli yılına bir bakış ve bu bağlamda seçilmiş üç eserin incelenmesi. Sanat çalışması raporu*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- İstanbullu, S. ve Özçimen, A. (2013). Gssl öğrencilerinin bireysel ses eğitimi ve koro eğitimi derslerinde yaşadıkları sorunların ders çizelgesi açısından değerlendirilmesi (Niğde örneği). *NWSA-Qualitative Studies*, 8(2), 1-11.

- Karasar, N. (2012) *Bilimsel araştırma yöntemi*. 24. Baskı. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Kenny, D.T., Driscoll, T. R., Ackermann, B. (2016). Is playing in the pit really the pits?: Pain, strength, music performance anxiety, and workplace satisfaction in professional musicians in stage, pit, and combined stage/pit orchestras. *Article in Medical Problems of Performing Artists*. 1-7.
- Latta, M. (2012). *Teaching undergraduate voice: A repertoire-based approach to singing*. (Doctoral thesis). Indiana University.
- Lycke, H. (2013). *Identification of three natural voice groups by phonetography a data driven approach* (Doctoral thesis) in Biomedical Sciences.
- Madsen, C. K. ve Yarbrough, C. (1985). *Competency-based music education*. Raleigh NC: Contemporary Publishing.
- Morris, B. (2019). *A Countertenor's reference guide to operatic repertoire* (Master thesis), Bowling Green State University, Ohio, ABD.
- Morrison, M.ve Rammage, L. (1994). *The management of voice disorders*. Chapman and Hall Medical, 13-247, Melbourne.
- Nguyen, A. (2015). *How vocal classification affects young singers*. Portland State University, University Honors Theses.
- Nutku, Z. (2012). Çağımız tiyatro eğitiminde ses-nefes- beden ilişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, ISSN 1308-2698.
- Otacıoğlu, S. (2016). Ses türüne göre fiziksel farklılıklar ve diğer ölçütler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(28), 228-240.
- Özbay, S. (2008). *Sencer Hoca'nın solfej dersi notları*. <https://tr.scribd.com/doc/115121811/Solfej-Ders-Notları> Sitesi (Erişim tarihi: 28. 10. 2016).
- Öztaşkent, E. G. (2000). *Ses eğitiminde (şan) ses türlerinin belirlenmesi ve bu türlerin karakterlerin uygun repertuar seçiminde, yaklaşımların ilkeler açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Öztürk, N.T. (2015). *TRT repertuarında yer alan Adana Türkülerinin tür ve biçim yönünden incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Ragan, K. (2016). Serious about singing: Age appropriate repertoire for the talented teen. *Journal Of Singing*, 72(3), 299-304.
- Sabar, G. (2008). *Sesimiz-eğitimi ve korunması*. Birinci Baskı. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Sever, S. (2014). Oyunculuk eğitimi metodolojisinin şan eğitiminde kullanılması: Mihail Çehov sistem. *Ankara University, Journal of Faculty of Educational Sciences*, 47(2), 245-266.
- Simpson, T. (2013). *Vocal Technique and Repertoire Choice for Middle School Students*. Senior Thesis, Liberty University, Lynchburg-Birleşik Devletler.
- Stephenson, D. (2013). *An investigation of selected collegiate voice teachers descriptions of repertoire selection practices* (Doctoral thesis). South Carolina Üniversitesi.
- Şimşek, E. (2017). *TRT Türk Halk Müziği repertuarındaki Sinop Türkülerinin makam, usul, Tür ve biçim yönünden incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Uslu, L. (2015). *TRT Türk Sanat Müziği sözlü eserler repertuarında bulunan dini musiki eserlerinin tür, makâm ve usûl açısından istatistiksel analizi*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

- Yağcı, S. (2015). Türk sanat müziğinde hazırlık sınıfı ses eğitimi dersi için bir repertuar önerisi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 1-19.
- Yiğit, Ç. ve Helvacı, A. (2017). İlköğretim 7. ve 8. sınıf müzik dersi öğrenci çalışma kitaplarındaki şarkı dağarcığının ergenlik dönemi özellikleri açısından değerlendirilmesi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(32), 183-204.
- Turhal, E. ve Baydağ, C. (2019). *Ses eğitimi dersi alan öğrencilerin öz düzenleme algılarının incelenmesi. güzel sanatlar alanında araştırma ve değerlendirmeler*. Ankara: Gece Akademi.
- Zeren, A. (1978). *Müzikte ses sistemleri*. Genel Diziler. Ankara: Offset Fotomat Basımevi.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.